

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОСТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Статья посвящена анализу феномена самоотношения, рассматриваются функции и компоненты самоотношения (когнитивный, эмоциональный, конативный), источники (биологический, психологический, социальный) активности и самоотношения личности. Приводится анализ соотношения феномена самоотношения и опыта личности (внутреннего и внешнего) в процессе жизнедеятельности личности. Делается акцент на важность получения позитивного социального (внешнего) опыта личности, начиная с процесса социализации детства.

Ключевые слова: самоотношение, опыт личности внутренний и внешний, психологическое событие, социализация

Стаття присвячена аналізу феномену самоставлення, розглядаються функції та компонента самоставлення (когнітивний, емоційний, конативний), джерела (біологічний, психологічний, соціальний) активності та самоставлення особистості. Наводиться аналіз співвідношення феномена самоставлення та досвіду особистості (внутрішнього та зовнішнього) у процесі життєдіяльності особистості. Робиться акцент на важливості отримання позитивного соціального (зовнішнього) досвіду особистості, починаючи з процесу соціалізації дитинства.

Ключевые слова: самоставлення, досвід особистості внутрішній та зовнішній, психологічна подія, соціалізація

The article illustrates the analysis of self-attitude phenomena, where functions and components of self-attitude (cognitive, emotional, and connative), the sources (biological, psychological, social) of individual activity and self attitude are closely considered. The analysis is done in respect to correlation of self-attitude phenomena and personal experience (internal and external) during the life experience of a person. The accent is made on importance of getting positive social (external) experience of a person, beginning from the process of childhood socialization.

Key notions: self-attitude, experience of a person, internal and external, psychological event, socialization.

Проблема ставлення особистості до себе або самоставлення в психології є актуальною і до цього часу викликає інтерес у дослідників.

Самоставлення [18], [15] рекомендують розглядати:

як одне з основних складників ядра особистості;

як складову самоусвідомлення;

як характеристику самоцінності;

як механізм керування поведінкою;

як стійке почуття особистості;

як своєрідну особистісну рису, що слабо змінюється від ситуації до ситуації та навіть від віку до віку.

Самоставлення в структурі особистості займає важливе місце і виникає, на думку вчених, на основі самосприйняття, самооцінки, Я-образу і оцінки значущого оточення. Ці зазначені компоненти є змінними за змістовними характеристиками у часі. Отже, ми припускаємо, що самоставлення є закінченим цілісним стійким утворенням тільки на певному проміжку часу (життєвому етапі), водночас, являється важливим та динамічним за змістовними характеристиками феноменом у структурі особистості. Самоставлення, і це зрозуміло, не може утворитись без процесу мислення самого носія цього феномену - людини, тому дуже часто використовують як його синоніми - поняття самопізнання, саморозуміння.

Вчені-гуманісти прийшли до висновку про те, що розуміння людини завжди одночасно являється і її саморозумінням [3]. Саморозуміння у сучасній психології, на думку В.В. Знакова, у самому загальному вигляді визначається як процес та результат спостереження та пояснення людиною своїх думок та почуттів, мотивів поведінки; вміння знаходити смисл вчинків; здатність відповідати на причинні запитання відносно свого характеру, світогляду, а також ставлення до себе та до інших людей. За Н.І. Сарджвеладзе [15, с. 174], феномен самоставлення у якості своїх окремих

сторін включає самоусвідомлення, самопізнання, самооцінку, емоційне до себе ставлення, самоконтроль, саморегуляцію, а поняття самоставлення являється родовим відносно понять самопізнання, самооцінки та інших подібних понять, які мають префікс «само» і відображають широкий спектр феноменів внутрішнього життя особистості.

Власне, внутрішнє життя дорослої людини з усіма його психологічними феноменами або її внутрішній досвід має становлення з дитинства. Коли йдеться про дитину, то для неї важливе значення має емоційне наповнення її життя. Воно зазвичай інтенсивне та насичене різноманітними враженнями, переживаннями. Важливо, щоб ці моменти життя дитини не залишалися на перцептивному рівні, а несли смислове навантаження, тому необхідна участь дорослих. Саме дорослий виступає ніби зв'язком між переживаннями та подіями, які відбулися в житті дитини, і їх тлумаченням. Тобто дорослий має змогу наповнювати значенням та смислом життя дитини, а це позначається на формуванні досвіду дитини щодо соціуму та щодо себе самої (досвід зовнішній та досвід внутрішній).

В експериментальному дослідженні з вивчення процесу усвідомлення особистого досвіду дошкільниками було виявлено феномен «відчуженім свого досвіду», подолання якого полягає «в емоційно насиченому, індивідуально адресованому спілкуванні дитини з дорослими з приводу конкретного змісту» [8, с. 2]. Отже, у дитинстві саме батьки закладають основи усвідомленого ставлення до життя та до його розуміння, власне, як і ставлення дитини до себе. Через спілкування, яке має більш якісний характер за своїм змістом в молодшому шкільному віці, ніж в дошкільному, відбувається постійна реконструкція системи уявлень дитини про світ, про себе, про свої характеристики та якості, що призводить до подальшого формування власного досвіду. На думку С. Д. Максименка, людина «як суб'єкт дискурсивної практики виступає в ньому не як статично дане буття, а як суб'єкт акту самоствердження, самотворення самого себе...» [11, с. 150].

Молодший шкільний вік цікавий тим, що з приходом до школи дитина набуває новий соціальний статус; отримує нові права та обов'язки; у неї з'являється багато нових знайомих, друзів однолітків тощо. Завдяки навчанню у дитини з'являються зв'язні висловлювання, які містять набір власних оцінок, що відображають рефлексивне ставлення до дійсності та себе самої. Дитина, за словами Л.С. Виготського, володіє ще малим рівнем інтроспекції, але взаємне спілкування дитини та дорослої людини допомагає їй не пасивно спостерігати за тим, що відбувається навколо та приймати чужі судження як свої, а пізнавати світ через переживання конкретних ситуацій та ставлень, та робити власні висновки.

Так, А.В. Лагутіною [8] було встановлено, що один і той самий епізод по-різному усвідомлюється дошкільниками з різним досвідом спілкування з дорослим, - для одних дітей він стає подією, а для інших - проходить повз свідомості, тобто діти сприймають лише зовнішній, формальний бік ситуації. У результаті досліджень А. Антоновському [за 4] вдалося виявити, що важливим за своїми наслідками являється суб'єктивне сприйняття значення події, а не її об'єктивний характер. У працях Н.А. Логінової [10] висловлюється подібна думка, що далеко не всі важливі зміни обставин викликають яскраві враження, багато є таких, що зовсім не відображаються на психічному стані й не сприймаються суб'єктом життя в значенні події. Подібний погляд на розуміння власних переживань та ставлення до них людиною знаходимо у датського філософа С. К'єркегора у роботі "Повторення". Він писав, що для нього «перетворилось на подію світового значення те, що трапилось, це саме трапившись з іншим, виявилось дрібницею» [20, с. 37]. Виходить, що не тільки різні за характером ситуації, а й ті, в яких суб'єкти були одночасно або присутніми, або учасниками, мають різний зміст, так, у одних це перетворюється на особисто значущу подію, яка торкається глибинних аспектів свідомості, а у інших - виступає як даність, як факт буття і не впливає на психічне життя загалом. Виходить, що такі значущі переживання можуть позначатись на самостваленні людини, так

само і самоставлення (з його особливими характеристиками) може впливати на відбір такого роду переживань або психологічних подіях.

Психологічна подія виступає як відображення реальної дійсності, як концентроване переживання, вплетене в смислову, афективну (емоційну) та когнітивну (пізнавальну) сфери особистості. Такого роду подія виступає переживанням, що має велике значення для людини і веде до змін розуміння та тлумачення навколишнього світу, себе в цьому світі. Зміст життєвого простору, виходить із запитів самого суб'єкту, наповнюється або новими особистісними смислами, або розширюються межі тих, що вже існують. Розширення ціннісно-сислової системи, на думку Н.В. Чепелевої, дає можливість розібратись в будь-якій життєвій ситуації та подолати складні обставини буття людини [19]. Виходить, що доросла людина може самостійно диференціювати та усвідомити переживання, а у дитини це буде відбуватись спочатку через і завдяки процесу соціалізації.

На формування гармонійної особистості спрямовані різні соціальні інститути. Важлива роль в цьому процесі відводиться системі освіти, яка являє собою своєрідну ієрархію виховних та навчальних закладів з виконанням важливих специфічних функцій (розвивальних, навчальних, виховних тощо). Проте ключовим чинником для якісного проходження процесу соціалізації, набуття соціального досвіду є родинне коло. Оскільки батьки "являються першим соціальним середовищем розвитку дитини, яке забезпечує задоволення практично всіх її потреб, в тому числі потреби в любові та прив'язаності, безпеці та захисті" [13]. Як зазначають в літературі, що характеристикою «соціалізації та інтерналізації слугують не те, чи пам'ятає постійно людина про свою референтну групу (про друзів, батьків, вчителів тощо), а та реакція останньої, на яку індивід орієнтується: якщо важливим є те, чи буде покарання за дії, які не схвалюють, тоді індивід не досяг справжньої соціалізації; якщо ж людина переживає за оцінку інших етичності її поведінки, то соціалізація досягнута» [7, с.282]. Тобто відбувається взаємодія внутрішнього та зовнішнього досвіду дитини, де можливо на

перехресті цих світів важливе місце займає феномен самоствавлення. У вітчизняній психології, власне і визначали та виводили сутність особистості із системи її ставлень, а не навпаки. «Ні особливості особистості визначають характер зв'язку суб'єкта зі світом, а навпаки - особливості такого зв'язку обумовлюють особистісні характеристики» [15, с.175]. Чіткі межі між зовнішнім та внутрішнім контролем у дитини формуються, тому важливо закладати усвідомлення своїх вчинків, дій, активності, наслідків емоційних проявів, ставлення до себе, взагалі, власного досвіду у дитинстві.

Входження дитини в соціальне середовище з неповторними індивідуальним світосприйняттям, емоційно-ціннісним наповненням простору її існування відбувається під керівництвом дорослого. Так, за Л.І. Воробйовою, Т.В. Снегір'овою, починаючи з родинного оточення у дитини можуть виникати емоційно (негативно або позитивно) забарвлені стани екзистенційного характеру (почування меншовартості або, навпаки, власної гідності, глибинний страх або захищеність), які ними називається "психологічним досвідом". Автори вважають, що "психологічний досвід" «укорінений із універсумі культури. Досвід особистості та культура пов'язані відносинами еквівалентності: частина рівноцінна цілому» [2, с. 10]. О.М. Лактіонов розглядає взагалі "досвід як буття людини", що виступає як здатність та засоби індивіда адаптуватись до змінних умов життя й діяльності, включаючи знання, вміння, навички, ставлення до себе як до цінності, характер взаємин з оточуючими та власний соціальний статус [9]. Соціальний характер цього поняття підкреслюється також у теорії особистісних конструктів, де досвід розуміється як обмежена частина реальності, яка потрапила у сферу дій людини [5]. Отже, *досвід людини* — це спільне утворення від взаємодії двох просторів — особистісного (внутрішнього) та соціального (зовнішнього), смислове поповнення якого відбувається в процесі життя та діяльності, на всіх вікових етапах її психічного розвитку в певному соціокультурному просторі. На межі взаємодії цих двох просторів досвіду людини має місце феномен самоствавлення.

Виходячи з філософського твердження: «Світ існує, а людина повсякчасно пізнає його», тобто, стосовно суб'єкта пізнання, світ - це динамічна система, по суті, світ — це плин подій. За Дж. Келлі, світ перебуває в безперервному русі, він весь час "відбувається", а наш «... досвід — це та його частина, яка відбувається з нами» [5, с. 219]. Досвід постає як певна цілісність, яка можлива завдяки співвідношенню особистості та світу: це співвідношення включає відчуття, сприймання, дію, взаємодію, і нарешті подію, що породжують емоційно забарвлене ціннісно-сміслове переживання буття людиною. Тому досвід людини виступає невід'ємною частиною її буття, джерелом знань, скарбницею особистого — все це щодня або у важливі моменти життя надає їй сконструйовані власні суб'єктивні смисли і дозволяє співіснувати з об'єктивною реальністю і формувати ставлення оточуючого та до себе.

В колі найближчого соціального оточення дитина засвоює як моральні цінності, культурні норми, (які відповідають вимогам суспільства), так і повсякденно спостерігає способи емоційного та поведінкового реагування дорослих на власні дії або інших людей, (які притаманні певній родині). Це безпосередньо впливає на особистість, зокрема, на її вибір життєвої позиції, перевірка якої може відбуватись тільки в більш широкому соціальному просторі, через випробування нових форм поведінки, нових емоційних реакцій, нового ставлення до діючого, що має призвести до набуття нових аспектів особистого досвіду. Важливим, на думку Н.Ю. Максимової [12], є засвоєння дитиною позитивного соціального досвіду. Позитивний досвід може сприяти швидкій адаптації до оточуючого, в іншому випадку, коли через певні причини цього не відбувається, порушується процес соціалізації, зазнає деформацій «Я-концепція» дитини, формується неадекватне, негативне самоставлення до себе.

В онтогенезі виокремлюють наступні рівні розвитку самоставлення через розвиток самоповаги [18]:

- 1) формування у дитини почуття автономності, здатності досліджувати оточуючих і спонукати їх піклуватись про себе;
- 2) успішність у певних діях та порівняння себе з іншими;
- 3) ступінь досягнення «Я-ідеалу» в процесі самопостереження;
- 4) «Я» як інтегроване та інтегруюче ціле, міра усвідомлення та прийняття кожного аспекту свого існування;
- 5) визнання відносності меж «Я» і постановка задач саморозвитку.

Розуміння Я-концепції як сукупності установок «на себе» чітко зафіксовано Р. Бернсом [1] через її складові: по-перше, уявлення індивіда про себе - це образ «Я»; по-друге, прийняття себе з усіма своїми власними якостями - це самооцінка; по-третє, поведінка особистості, виходячи з двох попередніх складових - це дії. Я-концепція та самоствавлення мають три елементи - когнітивний, емоційний та поведінковий або конативний, але мають свої відмінності у характеристиках.

Наводимо характеристику елементів самоствавлення [16]. Так, когнітивний компонент самоствавлення полягає у тому, що у ньому задіяні усі психічні пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, уява). Так само, як при процесі переробки інформації про предмети та події зовнішнього світу включаються всі гностичні функції людини, так і неможливо виокремити будь-яку одну пізнавальну функцію, яка б взяла б на себе все навантаження самовідображення.

Процеси самовідображення (самопізнання та самоусвідомлення) супроводжуються самооцінкою людини. Тобто когнітивний компонент самоствавлення включає в себе самооцінку. Задача роботи самоусвідомлення та самопізнання людини полягає не тільки у тому, щоб брати себе у розрахунок в процесі активності та знати щось про себе, але й у тому, щоб оцінити свої властивості і можливості за певними полюсними критеріями («добрий - поганий» тощо). Шляхом процесів самопізнання особистість прагне зрозуміти не тільки те, ким вона являється, але й якою вона являється, не тільки те, що вона зробила, але й що та як вона зможе зробити.

Емоційний компонент включається до структури самоствавлення, який розуміється як афективна установка відносно себе. Емоційне ставлення до себе може мати прояв у позитивному змістовному наповненні (у любові до себе, аутосимпатії, самоповазі, самозахопленні) та у негативному змістовному наповненні (невдоволенні собою тощо).

Когнітивний компонент - виступає у якості внутрішніх дій на власну адресу або як готовність до таких дій. Мається на увазі маніпуляторно-інструментальне та діалогічне ставлення до себе, самовпевненість (відкидання сумнівів) та самопослідовність, самоприйняття (схвалення самої себе, довіра до себе та самозгода) та самозвинувачення, самопоблажливість, самоприниження, самоконтроль та самокорекція, очікуване ставлення від інших (відбір інформації про себе) та самоуявлення іншому тощо.

Дії або ескізи дій людини відносно самої себе по-різному здійснюються залежно від того, як особистість ставиться до себе - як до об'єкта впливу або як до суб'єкта дії. На думку науковця когнітивний та емоційний компоненти утворюють оціночне ставлення суб'єкта та пропонує такі функції самоствавлення

функція «дзеркала» (відображення себе). Людина зі способом своєї життєдіяльності не тільки відображається у свідомості оточуючих, але й це «дзеркало» переноситься у середину, відображаючи особистість як у зовнішньому (фізичне самовідображення), так і у внутрішньому плані. Роль цієї функції особливо наочна в онтогенетичному розвитку людини;

функція самовираження та самореалізації. Самоствавлення відіграє значну роль в активності особистості, яка спрямована на самовираження та самореалізацію;

функції збереження внутрішньої стабільності та континуальності «Я». Ця функція самоствавлення здійснюється по мірі того і в силу тієї тенденції до внутрішньої узгодженості та конгруентності, що властива когнітивним уявленням про себе, емоційним реакціям відносно своїх проявів та дій, адресованих собі;

функція саморегуляції та самоконтроля. Лише тоді, коли існує складене уявлення про себе та певним чином ставлячись до себе, особистість здатна регулювати та контролювати свою діяльність;

функція психологічного захисту. При отриманні інформацій, які являють загрозу вже складеним уявленням про своє «Я», та при життєвій невдачі або при різних за ступенем інтенсивності психотравмах захисні механізми особистості можуть бути спрямовані на раціоналізацію, створення образу «фальшивого Я» тощо;

функція інтракомунікації. Соціальна природа особистості полягає у тому, що вона є включеною у процес постійної взаємодії з соціальним світом, але й в тому, що для себе самої особистість виступає у ролі соціуму, взаємодіючи сама з собою і «розігруючи» комунікаційні процеси на «сцені» внутрішнього життя. Базою для таких інтракомунікаційних процесів являється система самоствавлень.

Крім того, науковець робить розподіл на біологічні, психологічні та соціальні структури джерел самоствавлення індивіда, його активності.

Структурні одиниці біологічного компоненту включають ставлення: до своєї зовнішності; до анатомічних особливостей; до біохімічних можливостей; до функціонально-фізіологічних можливостей.

Структурні одиниці психологічного компоненту включають ставлення: до сенсомоторних особливостей; до інструментальних можливостей; до своїх інтелектуальних здібностей; до своїх емоційних особливостей; до своїх вольових якостей; до себе як до неповторної особистості.

Структурні одиниці соціального компоненту включають ставлення: до свого соціального ставлення; до мене інших, їхні очікування від мене; до себе як до носія певних соціально-моральних норм та цінностей.

Отже, самоствавлення як явище торкається усіх сторін особистості і має характер суб'єктивного уявлення про себе, яке у певному ступені через процеси розуміння корегується об'єктивно соціумом, дійсністю. Тобто самоствавлення ніби наповнюється внутрішнім досвідом та відповідно

корегується зовнішнім досвідом людини під час розуміння нею об'єктивної дійсності.

На думку учених [3], [14], розуміння об'єктивної дійсності у кожної людини своє, оскільки кожна людина відображає ту чи іншу грань цієї дійсності. "Як "суб'єктивний образ об'єктивної дійсності", її розуміння завжди виявляється залежним і від особистості, що пізнає світ, від її конкретної суспільної суті, її спрямованості, від того, наскільки всебічно чи однобічно вона пізнала ті чи інші його предмети і явища" [6, с. 47-48]. За Г.С. Костюком, серед передумов, від яких залежить успіх розуміння людини тих чи інших нових для неї явищ, - її особистий досвід (внутрішній та зовнішній), набувається нею в суспільних умовах її існування, в процесі її навчання і виховання.

"Процеси розуміння - різноманітні і своєрідні прояви активності особистості, спрямованої на оволодіння навколишньою дійсністю. Тому в них завжди якоюсь мірою виявляється особистість у цілому. В своєму протіканні вони і залежать від ступня її розвитку, від індивідуальних властивостей, що вже склалися у неї" [6, с. 42]. Розуміння є не тільки інтелектуальним процесом, воно завжди переживається особистістю. "З позиції психології людського буття розуміння необхідно людині для того, щоб визначити, що вона є, яке місце займає в світі. В кінці кінців смисл нашого буття дійсно складається в розумінні, а головне призначення суб'єкту - шукати смисл життя, розуміти його. Розуміючи світ, людина повинна розуміти себе не як об'єкт, а усвідомити внутрішньо, з позицій смислу свого існування" [3, с. 13]. Крім того, уявлення про саму себе «виступає необхідною ланкою у саморегуляції та самоконтролі поведінки на особистісному рівні людської активності. «Я» людини співставляється з задачею конкретної діяльності і вимірюється з нею, на основі чого суб'єкт випрацьовує певну стратегію дії» [16, с. 95]. Це дозволяє людині виробляти та змінювати ставлення до самої себе, подивитись на себе ніби з іншого боку, переглядати та видозмінювати свій досвід протягом всього життєвого шляху.

Отже, феномен самоствавлення особистості має багато особливостей, оскільки існує безліч його тлумачень, а значить і підходів до його визначення, вивчення. Внутрішній досвід людини наповнюють - внутрішня картина особистості, її уявлення про себе і вони необхідні для якісного її існування у середовищі, власне, ця взаємодія наповнює її зовнішній досвід. Можливо на межі цих двох світів і існує ставлення особистості до себе - самоствавлення, яке наповнюється та корегується завдяки цим двом просторам досвіду. Нами відбувається продовження у теоретичному і практичному плані дослідження феномену самоствавлення та ролі досвіду людини у її життєдіяльності.

Література

1. Берне Р. Развитие Я-концепции и воспитание. - М.: Прогресс, 1986. - 421 с.
2. Воробьева Л.И., Снегирева Т.В. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода // Вопросы психологии- 1990. - № 2. - С. 5-13.
3. Знаков В.В. Как проблема психологии человеческого бытия // Психологический журнал, 2000, том 21, №2. - С. 7-15.
4. Карцева Т.Б. Понятие жизненного события в психологии // Психология личности в социалистическом обществе: Личность и ее жизненный путь. - М.: Наука, 1990. - С. 88-100.
5. Келли Дж. Теория личности. - СПб.: Речь, 2000. - 249 с.
6. Костюк Г.С. Про психологію розуміння // Питання педагогічної психології: Наукові записки. - Т. II. - К.: Радянська школа, 1950. - С. 7-57.
7. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон Н. Нравственность, агрессия, справедливость // Психология развития / Сост. и общ. Редакция: авторський колектив сотрудников кафедры психологии развития и диф. Психологи СПбГУ. - СПб: Питер, 2001. - С. 277-296.

8. Лагутина А.Е. Особенности осознания своего опыта дошкольниками: Автореф. дис. ... канд. псих. наук. - М., 1991. - 20 с.
9. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. - Харьков: Бизнес Информ, 1998. - 492 с.
- Ю.Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь // Психология личности в трудах отечественных психологов. / Сост. Куликов Л.В. - СПб.: Питер, 2000. - С. 238-246.
- 11.Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). - М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. - 320 с.
- 12.Максимова Н.Ю., Милютин Е.Л. Курс лекций по детской патопсихологии: Учебное пособие. -Ростов н/Д.: Феникс, 2000. - 576 с.
- 13.Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства. - М.: Институт Психотерапии, 2003. - 319 с.
14. Понимание как логико-гносеологическая проблема // Сборник научных трудов. - К.: Наукова думка, 1982. - 272 с.
- v
15. Психология самосознания. Хрестоматия. - Самара, 2000. - 672 с.
- 16.Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. - Тбилиси: Мецниереба, 1989. - 205 с.
- 17.Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. - М., 1976.-351 с.
- 18.Титаренко Т.М. Самоотношение // Психология личности: Словарь-справочник. - К.: Рута, 2001. - С. 110.
- 19.Чепелева Н.В. Життєва ситуація особистості // Основи практичної психології. - К.: Либідь, 1999.-С. 112-136.
- 20.Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия. / Подгот. текста А.В. Ахутина. М.: Прогресс-Гнозис, 1992. - XVI, 304 с.